

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ*
KLEBELSBERG KUNO-ÖSZTÖNDÍJ
2023

A kutató neve	
Angyal Béla	
A kutatás témája	
A prágai Katonai Központi Levéltár és Klement Gottwald irathagyatéka magyar vonatkozású forrásanyagának a feltárása	
A kutatás helyszíne	
ország, város	Cseh Köztársaság, Prága
intézmény(ek)	Vojenský ústřední archiv, Vojenský historický archiv, Praha – Katonai Központi Levéltár, Katonai Történeti Levéltár, Prága Národní archiv, Praha – Nemzeti Levéltár, Prága
A kutatás ideje	
2023. augusztus 1. – 2023. szeptember 30.	
A kutatott gyűjtemények, az átnézett iratok, dokumentumok és a találatok rövid ismertetése (tételes találati jegyzék nélkül)	
A leghosszabb időt a Katonai Központi Levéltár, Katonai Történeti Levéltárában töltöttem, mivel az itt található iratanyagok a magyar történészek számára szinte ismeretlenek, a szakirodalomban alig találunk ezekre vonatkozó utalásokat. A csehszlovákiai magyarság történetének kutatói előtt már évtizedek óta ismert tény, hogy a második világháború után újjászülető Csehszlovákia szláv nemzetállammá alakításának, és ezzel együtt a német és a magyar kisebbség kitelepítésének a terve évekkel a háború befejezése előtt született meg. A terv az Edvard Beneš vezette nyugati, valamint a Klement Gottwald vezette moszkvai kommunista csehszlovák emigráció közös megegyezése nyomán vált a háború utáni első (kassai) csehszlovák kormányprogram részévé. Az már kevesek előtt ismert, hogy a részletes nemzetállami, illetve kitelepítési tervek kidolgozásában fontos szerepet játszott a londoni csehszlovák emigrációs kormány Nemzetvédelmi Minisztériuma (Ministerstvo národní obrany, MNO), illetve az erre a célra létrehozott tanulmányi osztálya. Az osztályt 1943. januárjában hozták létre egy korábban kialakított tanulmányi csoportból, a feladata volt elemzéseket, tanulmányokat készíteni a tűzszüneti feltételek előkészítéséhez, a háború utáni Csehszlovákia újjáépítéséhez, a nemzetiségi kérdés megoldására stb. A tanulmányi osztály hivatalos elnevezése	

* Jelen beszámoló további szerkesztés nélkül kerül közzétételre az ösztöndíj adományozójának honlapján.

Štáb pro vybudování branné moci (ŠVBM) (Stáb a Védelmi Képesség Kiépítésére) volt és 1945 év elejéig működött A katonaság tanulmányi osztálya, és a londoni külügyminisztérium hasonló céllal létrehozott osztálya által készített szakértői tanulmányok jelentős szerepet játszottak már Beneš 1943. decemberi moszkvai útjának előkészítésében és az ekkor aláírt csehszlovák-szovjet barátsági szerződés létrejöttében. Már 1942-től azzal számoltak a londoni kormány vezetői, hogy a németek és a magyarok számát radikálisan csökkenteni fogják a háború után Csehszlovákiában. Elsősorban abban reménykedtek, hogy sikerül megnyerni a szövetséges nagyhatalmak támogatását a kisebbségek vagyon nélküli, egyoldalú kitelepítésére az anyaországukba. Fölvázoltak azonban több alternatívát is, így bizonyos kisebb területek kicserélését Németország és Csehszlovákia között, illetve magyar-csehszlovák lakosságcserével is számoltak. Ez utóbbi esetben a magyarországi szlovákokat, ezek számát 400 ezerre becsülték, szándékoztak kicserélni a szlovákiai magyar kisebbséggel. Általánosan elfogadott tézis volt, hogy a müncheni szerződés és az első bécsi döntés nyomán, ezeknek a kisebbségeknek a tagjai német, illetve magyar állampolgárokká váltak, és ezek nem kaphatnak állampolgárságot az újjászülető Csehszlovákiában. Már 1943-ban kidolgozták annak az elnöki dekrétumnak több változatát, melynek értelmében ezek a személyek a München előtti határok visszaállítása után nem kapnak csehszlovák állampolgárságot. Ezt a dekrétumot (Tt. 33/1945 sz.) azután 1945. augusztus 2-án, tehát két év múlva, valóban ki is adták, és jogilag ez jelentette többmillió ember hontalanná válását a háború utáni Csehszlovákiában. Az ŠVBM anyagában részletesen foglalkoznak olyan kérdésekkel, mint a csehszlovákiai kisebbségek, elsősorban németek és a magyarok katonai szolgálata. 1942. szeptemberében már úgy ítélték meg, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek megbízhatatlanok a csehszlovák hadsereg számára, továbbá mivel állampolgárságuk megvonásával és a számuknak a radikális csökkentésével számoltak, a háború utolsó szakaszában a felszabadított csehszlovák területeken elrendelt mozgósításnál sem vették őket figyelembe, a mozgósításra kiadott felhívások csupán a szláv nemzetekhez tartozó katonaköteles személyekre vonatkoztak. Számoltak a határok Csehszlovákia javára történő kiigazításával is. A magyar-csehszlovák határ esetében két helyen javasoltak határkorrekciót: a pozsonyi hídfő és az Ipoly mente esetében. Három alternatívát dolgoztak ki terveket, kisebb, közepes és nagyobb területek elcsatolására. Ezekből a tervekből csupán a pozsonyi hídfő került betérjesztésre a párizsi békekonferencián 1946-ban. A ŠVBM továbbá részletesen foglalkozott a tűzszüneti egyezményekkel, amelyekben Németországgal és Magyarországgal szemben érvényesíteni akarták azt a kérésüket is, hogy már ezek az egyezmények rögzítsék, a legyőzött országok számára azt a kötelezettséget, hogy fogadják be a Csehszlovákiából kiutasított német és magyar nemzetiségű tömegeket. Németországgal nem kötöttek tűzszüneti egyezményt, tehát nem is került napirendre a

téma, azonban Magyarország esetében 1944 végén igen. A Moszkvában folytatott tűzszüneti tárgyalások során a csehszlovákok magyar kisebbségre vonatkozó kérését csupán a szovjetek támogatták, az amerikai és az angol fél elutasította, mondván majd a békekonferencia jogosult ilyen kérdésben dönteni. További terület, amelyről részletes tanulmány született a ŠVBM berkeiben, az a kisebbségek kitelepítése után lakatlanul maradt határövezet betelepítése. Ebben az esetben azzal számoltak, hogy különleges katonai övezetekre osztják a területet, ahol csak megbízható, szláv nemzetiségű egyének telepedhetnek le. Ez a terv nagyrészt meg is valósult a Szudéta-vidéken a háború után. Még két olyan, a háború alatt keletkezett iratanyagot néztem át a katonai levéltárban, amelyekben találtam magyar vonatkozású dokumentumokat. Az 1. Csehszlovák hadtest a SZSZSZK-ban parancsnokságának fondjában (1. Čs. armádní sbor v SSSR - velitelství (SSSR-V) 1944–1945) számos dokumentum található, amely a volt Csehszlovákia felszabadított területén elrendelt mozgósításból kizárja a magyar nemzetiségűeket, továbbá olyan személyeket, akiket már tévedésből besoroztak a csehszlovák hadseregbe, azokat a nagyszöllősi táborba deportálták. Az 1. cssz. hadtest parancsnokának Ludvík Svoboda dandártábornoknak és B. Reicin főhadnagynak a kémelhárítási részleg parancsnokának, a kémelhárítás tárgyában 1945. január 13-án kiadott 3. sz. parancsa: „A németek és a magyarok eltávolítása a 1. csszl. hadtestből. Megállapítást nyert, hogy a sorozások alkalmával, elsősorban a Nagyszöllősi járásban, nem fordítottak figyelmet a cssz. kormánydelegátus rendelkezésére, hogy a felszabadított területen a mozgósítás a cseh, szlovák és kárpátukrán nemzetiségű csehszlovák állampolgárokra vonatkozik; és a sorozásnál jelentős számú idegen elemet, különösen magyarokat és németeket vettek föl, akik hamis ukrán nemzetiség megadásával kerestek a cssz. hadseregben menedéket az igazságos büntetés elől, vagy így akartak kitérni a szovjet hatóságok regisztrációja elől, a nyilvános kényszer közmunkára.” Az utolsó félmondat arra vonatkozik, hogy ebben az időben a szovjet NKVD osztagai ezrével vitték az ún. malenkij robotra, közmunkára a kárpátaljai magyarokat. A következő érdekes adat Szovjetunióban működött csehszlovák katonai misszió (Čs. vojenská mise v SSSR 1939-1948) anyagában található. A tiltott határátlépésért a szovjet hatóságok által a gulagra küldött nagyszámú kárpátaljai ruszinok toborzására vonatkozik, a szovjet földön alakuló csehszlovák hadseregbe. A katonai misszió vezetője Heliodor Píka ezredes igyekezett mindent megtenni, hogy kiszabadítsa a nagyrészt fiatal ruszin férfiakat a munkatáborok poklából. Későbbi kimutatások szerint 3500 körül volt az önkéntesen a hadseregbe belépő, és ezzel a szabadulásukat elnyert ruszinok száma.

A háború után keletkezett katonai fondok közül a Nemzetvédelmi Minisztérium (Ministerstvo národní obrany, MNO) 1945–1946-ban keletkezett iratanyaga, ezen belül is a Vezérkar 7. osztályától származó dokumentumok érdemelnek figyelmet. Ezt az osztályt 1945. október 10-én kelt bizalmas

paranccsal hozták létre. Az osztály célját a parancs a következőképpen fogalmazza meg. „A Vezérkar mellett létrehozuk a 7. osztályt, amelynek hatáskörébe tartozik az összes kérdés a háború [következményeinek] likvidálására, és elsősorban: a) Németország, esetleg Ausztia és Magyarország lefegyverzése. b) A béketárgyalás előkészítése, ami a cssz. katonai igazgatást illeti (repatriáció, és restitúció, az államhatár módosítása stb.). c) A német (magyar) lakosság kitelepítése. d) A határövezet betelepítése, a cssz. állampolgárok és a külföldi cseh és szlovák nemzetiségű csoportok repatriációja. e) Cssz. katonai missziók Németországban, Ausztriában és Magyarországon, az ő munkatevékenységük, személyi és anyagi bebiztosításuk.” Tehát röviden úgy lehet összefoglalni a 7. vezérkari osztály célját, hogy koordinálja mindazokat a tevékenységeket, feladatokat, amelyeket a szláv nemzetállam megteremtése érdekében a háború alatt az ŠVBM az előbbieken ismertetett terveiben lefektettek. A csehszlovák hadseregre tehát a háború befejezése után is komoly feladatok vártak, elsősorban 1946–1947-ben a kisebbségi kérdés megoldása terén. Kulcsszerepet játszott a német kisebbség kitelepítésében, a német lakosság gyűjtőtáborokba összpontosításában, a Németországba induló németeket szállító vasúti transzportok megszervezésében. A magyar kisebbséggel kapcsolatos intézkedések sem valósulhattak volna meg a csehszlovák hadsereg állományának, felszerelésének, logisztikai szervezésének igénybevétele nélkül. Az 1946 telén megvalósult csehországi deportálások során a katonaság és a csendőrség biztosították a magyar falvak körülzárását, a katonaság szervezte meg a vasúti szállításokat, és adta a szerelvényeket kísérő őrségeket. A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény megvalósítása során több száz katona, elsősorban sofőrök és kiszolgáló személyzet, tevékenykedett Magyarországon, biztosították a szlovák áttelepülők szállítását, vagyonának védelmét, a rakodást stb. Mindezeket a katonai műveleteket a Vezérkar 7. osztálya koordinálta és részben adminisztrálta. A levéltári állagok jelzetei MNO 1945 és MNO 1946 HŠ 7. oddělení.

A második világháborút lezáró párizsi békekonferencián 1946-ban részt vett csehszlovák delegációnak tagja volt egy csoport a prágai Nemzetvédelmi Minisztériumból, amely számos katonai problémában szakértőként szerepelt, Tagjai rendszeres jelentéseket és összefoglalókat is készítettek a Nemzetvédelmi Minisztérium számára. A békekonferencia katonai anyagaiból létrehozta egy állagot (Pařížská mírová konference - 1946), amely nagyon sok értékes dokumentumokat tartalmaz, pl. az egyes konferenciai albizottsági ülések jegyzőkönyveit, különböző szakértői anyagokat, Vladimír Clementis csehszlovák főtárgyaló és Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes beszédét a 200 ezer csehszlovákiai magyar egyoldalú kitelepítését célzó csehszlovák javaslat vitájában. A javaslatot, a szovjet támogatás ellenére, a békekonferencia, az amerikai és az angol elutasítás miatt végül nem hagyta jóvá. A csehszlovák javaslat a pozsonyi hídfő esetében 5 falu átcsatolását kérte

Magyarországtól, végül 3 falu (Dunacsún, Horvátjárfalu és Oroszvár) került át 1947-ben Csehszlovákiához.

Utolsó iratanyag, amelyet áttanulmányoztam a katonai levéltárban a Köztársasági Elnök Katonai Irodájának titkos jelzetű irattermése volt 1945–1946-ból (fond Vojenská kancelář prezidenta republiky 1945-1977). Beneš köztársasági elnök rendszeresen találkozott a hadsereg és a Nemzetvédelmi Minisztérium vezetőivel, jelentéseket hallgattak meg katonai és belpolitikai helyzetről, az első években különös figyelmet szenteltek a kisebbségek kitelepítésének. A kabinet ülésein fölvelt jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a köztársasági elnöknek pontos információi voltak az 1945 nyarán lezajlott ún. „vad kiűzésről”, amikor a szudétanémetek tízezreit űzték el otthonaikból és tömeggyilkosságokra is sor került, ennek ellenére nem tett semmit a megakadályozásukra. A jogtalan, szervezetlen kiűzésnek a potsdami értekezlet határozata vetett véget, ezután 1946-ban már szervezett transzportokkal történt a németek kitelepítése a nagyhatalmak felügyeletével. Rendszeres helyzetjelentések érkeztek a magyar-szlovák határvidékről is, az ott tapasztalható feszültségekről, pl. tornaljai robbantásról. Beszámolók találhatók a magyarországi belpolitikai helyzetről, melyeket budapesti SZEB mellett működő csehszlovák delegátus hivatala küldött, a magyar készülődésről a békekonferenciára, a magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezmény létrejöttéről.

A prágai nemzeti levéltárban (Národní archiv) található Klement Gottwald (1896–1953) irathagyatéka (Fond 100/24 ÚV KSČ Klement Gottwald 1938–1953), aki 1929-től a Csehszlovákia Kommunista Pártja vezetője volt, 1938 végétől 1945-ig a moszkvai csehszlovák kommunista emigrációt vezette. A háború utáni csehszlovák kormányok miniszterelnök-helyettese, majd 1946 júliusától miniszterelnöke volt egészen 1948 júniusáig, mikor Beneš halála után köztársasági elnökké választották. A háború utáni első csehszlovák kormányok alatt, amelyekben a kommunista párt és maga Gottwald kulcsszerepet játszott, történtek meg azok a kisebbségellenes intézkedések, amelyek célja a német és a magyar lakosság eltávolítása volt Csehszlovákiából. Klement Gottwald irathagyatékában megtalálhatók többek között a moszkvai emigrációban született anyagok, a háború utáni első kormányok üléseinek jegyzőkönyvei, a kommunista pártvezetés üléseinek jegyzőkönyvei stb. Egy részük a csehszlovákiai magyar kérdés megoldásával, Csehszlovákia és Magyarország közötti viszonytal, valamint a két ország kommunista pártjainak viszonyával kapcsolatos. A kormány részletesen foglalkozott a párizsi békekonferenciával, a Magyarországgal szembeni követelések fogadtatásával Párizsban, a magyar-csehszlovák lakosságcsere helyzetével, lefolyásával. Külön figyelmet érdemel a CSKP és a MDP viszonya, Rákosi Mátyás és Klement Gottwald levélváltása a magyar kisebbség ügyében. Rákosi és a magyar kommunisták vezetői 1948-ban követelték az állampolgári és kisebbségi jogok megadását a magyar kisebbség tagjainak.

A kutatás módszere
A rendelkezésre álló levéltári segédletek, katalógusok áttanulmányozása után kikértem a kiválasztott, magyar vonatkozású iratanyagokat. A katonai levéltárban papírformában kutathatóak az egyes fondok, kevés iratanyagot digitalizáltak, dobozonként lehetett rendelni a kutatóba. Az iratok döntő többsége titkos, esetleg bizalmas jelzettel készült, mára azonban föloldották a titkosítást, szabadon kutathatóak. Az iratokat laponként átnéztem, a fontosabb anyagokat lefotóztam. Kl. Gottwald iratai mikrofilmen kutathatóak, ezeket filmkockaként kellett átnézni, értékelni és a témánk szempontjából érdekeseket szintén lefotóztam. Az így keletkezett nagyszámú digitális felvételt a számítógépen mappákba rendeztem, majd tételes iratjegyzékeket készítettem minden egyes fondról, illetve lefotózott dokumentumról.
A kutatási eredmények szélesebb közönséggel történő megismertetése (előadás(ok), publikáció(k) stb.)
Az előző években folytatott kutatásaim, melyek egy részét a Klebelsberg Kuno ösztöndíj támogatásával végeztem, eredményei alapján készült előadásom hangzott el 2022. április 12-én Budapesten a Rubicon Intézet által szervezett magyar-csehszlovák lakosságcsere történetéről rendezett konferencián. (https://www.youtube.com/watch?v=diSDDtZ26CI&t=275s) Az előadás szerkesztett változata a kiadás előtt álló konferenciakötetben jelenik meg (Kézirat a mellékletben). Jelenleg egy hosszabb tanulmányon dolgozom, melynek a munkacíme A csehszlovák emigráció és a magyar kérdés 1938–1945. Várhatóan a Regio folyóiratban fog megjelenni a jövő év első félévében (A kéziratnak az első fejezete a mellékletben).
A kutatással kapcsolatos gyakorlati észrevételek (ide értve a leendő ösztöndíjasok számára hasznos tanácsokat)
A kisebbségi kérdés kezelésével kapcsolatos iratanyag egy részét Csehországban és Szlovákiában is a Nemzetvédelmi Minisztériumtól, a katonai levéltáraktól és a belügyminisztériumtól, átadták a vonatkozó törvények értelmében a Biztonsági Szervek Levéltárának, amely rendszerváltás után a totalitárius rendszerek történetével foglalkozik, és ilyen tartalmú levéltári anyagokat tárol és tesz kutathatóvá. Pl. a Nemzetvédelmi Minisztérium katonai hírszerzéssel kapcsolatos anyagai is ide kerültek. Tehát szükséges lenne a prágai Archiv bezpečnostních složek (Biztonsági Szervek Levéltára) vonatkozó anyagait áttanulmányozni.

Kelt: Gúta, 2023. december 7

Angyal Béla.....

kutató aláírása